

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик

МАТЕРІАЛИ ПОЛЬСЬКОГО МЕМУАРИСТА ПРО СЕМЕНА ПАЛІЯ ТА ІВАНА МАЗЕПУ

DOI: 10.5281/zenodo.5730391

© Ю. Мицик, 2021. СС BY 4.0

Ім'я польського мемуариста Казимира Сарнецького мало про що говорить українському читачеві. Цей скромний білоруський шляхтич був резидентом підканцлера Великого князівства Литовського Кароля Станіслава Радзівіла (1669–1719), близького родича короля Речі Посполитої Яна III Собеського. Як довірена особа К.С. Радзівіла, він мав тісний контакт із представниками королівського двору і був у курсі важливих справ, які там точилися, мав доступ до численних реляцій, що надходили до короля з усіх кінців Речі Посполитої та з-за її меж. А на той час реляції (авізи, кур'єри тощо) виконували роль рукописних газет. К. Сарнецький також чимало подорожував і фіксував у своєму щоденнику побачене й почуте, збирав рукописні реляції.

Отже, його матеріали були систематизовані і врешті осіли в Національній Бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві під номером 9765/I. Цей рукопис складається з трьох частин: у перших двох міститься його щоденник 1693–1695 рр., а у третій – листи, які отримував К. Сарнецький, копії реляцій. Крім того, його матеріали зберігають у фонді «Архів Радзівілів» (відділ V, справа № 3349) АГАД (Архіву Головного Актів Давніх) у Варшаві. Тут містяться уривки з його щоденника за 1691 р. і реляції 1690–1692 та 1694–1695 рр. І, хоча не всі матеріали збереглися, ті, що відомі, складають неабияке джерело з військово-політичної історії Речі Посполитої кінця XVII ст. Не випадково до них регулярно зверталися польські історики і, врешті, у 1958 р. їх опублікував відомий польський дослідник Януш Волінський¹. Для українського дослідника перш за все важливими є дані, яким К. Сарнецький надавав особливу увагу: боротьба Речі Посполитої з Османською імперією. Багато уваги приділено подіям у Кам'янці-Подільському, що перебував тоді під владою Османської імперії, та містечку Окопи й укріпленням Святої Трійці, із яких польські війська нападали на турецькі загони з провіантом для Кам'янця-Подільського; нападам ординців; подіям у Кримському ханстві, яке було тоді васалом Османської імперії. Реляції містять більший і різноманітніший обсяг інформації щодо історії Дніпровських та Азовських походів російських та українських військ. Оскільки саме тут згадують імена фастівського полковника С. Палія та гетьмана України І. Мазепи, ми й зупинимося саме на реляціях. Слід зазначити, що в той час С. Палій перебував на службі Речі Посполитої та активно боровся проти турків і ординців. Красномовним свідченням цього є «Діаріуш воєнних видатків гетьмана коронного Станіслава Ябоновського ... 1693 до 1695...», де щодня нотували видатки на військові потреби, у т. ч. С. Палію та його козакам². Як козацький ватажок С. Палій не привертав особливої уваги дослідників, які вбачали в ньому лише вождя антипольського повстання 1701 р. До речі, у радянський час історики сором'язливо замовчували той факт, що тоді С. Палій виступав як фактичний союзник Швеції, став своєрідним предтечею І. Мазепи. Крім І. Мазепи та С. Палія у реляціях згадуються і Самусь – сподвижник Палія, а також татарський ставленник Стець. У щоденнику під 14.09.1691 р. йдеться про сутичку королівського війська з ордою 12 вересня. «У чверті

¹ Samecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696. Wrocław, 1958.

² Цей «Діаріуш» зберігають у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові (№ 1949) і нині готують до друку співробітники ІУАД НАН України, а уривки з нього були видані мною у збірнику: «Історія державної служби в Україні». Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 441–442.

милі від нього [війська] добровільно вискочив п. Іскра, поручник й. м. п. коронного підкоморія, сам збив двох татар, і другий товариш, Белецький ... Іскра, коли поклав [на землю] цих татар, дав вогню, але був двічі вражений списом, поранений в руку ... схоплений татарами, був добитий ними на іншому боці переправи»³. Не без того, що тут ішлося про якогось родича відомого сподвижника С. Палія – Івана Іскри. Наводимо нижче найважливіші уривки зі щоденника та реляцій у перекладі українською, вказавши номери документів згідно з публікацією К. Сарнецького. Тут особливо важливими є свідчення про взяття ординцями Фастова у 1695 р. і роль С. Палія в обороні міста. У цілому ж, свідчення К. Сарнецького щодо І. Мазепи і С. Палія є скупими і мало що додають до відомих уже даних. Тим не менш, деякі з них є оригінальними і трохи проливають світла на життя й діяльність цих відомих в історії України особистостей.

Щоденник:

№ 1

1695, березня 11.

«[...] За цим донесено, щоб царі й. м. не забороняли запорозьким і донським козакам чинити диверсії на Чорному морі [...]» (с. 286–287).

№ 2

1695, травня 26.

Мова йде про провіант, який везли поромами в укріплення Св. Трійці 13 числа. «[...] Відпровадив його п. Загоровський, ротмістр зі Снятина, аж до першої печери, де вже чекав [отаман] Табан з барськими козаками й іншими [...]» (с. 309).

№ 3

1696, лютого 2. – Варшава.

«[...] З Могилева 17 числа пишуть, що там з прикордоння приходять недобрі відомості, що нібито московський шанець, поставлений царем й. м. Петром в милі від Азова, у якому цей же цар 70 тисяч піхоти до майбутньої весни розташував із усім обозом і майже тисячею гармат, азовські яничари, стягши 10 тисяч свіжих яничарів і 5 тисяч пилипонів-сектантів (*старообрядців – Ю.М.*), вигнаних з Москви, узяли штурмом і всіх вирубали. Якщо так є, то є чого жаліти... Були при цьому і ті татари, які проводили царя Петра, що повертався з частиною війська, і так його оточили у певному місці, що татари наосліп через рейтарію хотіли вдиратися у табір і взяли б його, якби не Шеремет, який прибув із Білгороду з 30 тисячами війська. Це з Могилева пишуть, що московський посланець (*дяк Кузьма Нефимонов – прим. Волинського*) спішно йде до нас і вже минув Могилів, навіть не чекаючи призначених возів згідно з договором» (с. 313–318).

Додатки:

№ 4

1693, червня 30. – Львів.

«У Сороку ввійшли на залогу п'ятсот козаків, отже ця фортеця непогано зміцнена військами й провіантом. До Нового Сонча послана ланова піхота для заготівлі сіна, а в цій роботі чималу допомогу дадуть козаки. Вже прийшло чотириста їх самої піхоти, крім кінноти, під проводом Самуся і Кіліана, тепер знову набраними добрими козаками із Запорожжя» (с. 354).

№ 5

1694, листопада 18. – Львів.

«[...] З Білої Церкви 31 жовтня й. м. п. Ебрайш, у той час білоцерківський комендант, пише, що коли полковник Палій повертався до Фастова повз Білу Церкву, то послав до нього назустріч своїх офіцерів для відомості про його гостину. Вчинив тоді реляцію, що із задніпровськими козаками сплундрував сім ханських сіл і одну паланку, у якій задніпровські козаки взяли 25 бронзових гармат і всі ханські багаті намети, які мав від турецького султана. Палій дуже скаржився на задніпровських козаків тому, що його не хотіли слухати і далі розвивати успіх, бо цілий Буджак могли б розгромити. Тоді роз'їхався з ними незадоволений» (с. 361).

№ 6

1694, грудня 30. – Львів.

«З Білої Церкви 12 нинішнього місяця й. м. п. Ебрайш, тамошній комендант, пише, що 9 числа кілька десятків кінних татар напали під місто Синяву і захопили дев'ять коней.

Повернувшись із Задніпров'я, один товариш, звітував, що недавно при ньому запорозькі козаки, коли солтан з понад десятком тисяч вибрався до московських слобод, напали на Крим, узяли паланку Арбат (Horbatek) і понад десять сіл, потім, повертаючись назад із здобиччю, мали зіткнутися з ордою під Тонкими Водами над Чорним морем і потужно битися. Від рушниць сам солтан, кілька мурз і чимало ординців загинули. А коли ще п'ять тисяч свіжих козаків із Запорожжя швидко прийшли на допомогу, одразу татари втекли і козаки провели свою здобич [...]» (с. 364).

³ Сарнецький К. Вказ. твір. С. 229.

№ 7

1695, січня 27. – Львів.

«Як із прикордоння, так і з інших місць, тут не має жодної новини, тільки чути, що від Ясс зачара була звезена як з Буджаку, так і від Стеця, ханського гетьмана над козаками, і від молдаван. Татари з своїми солтанами, приготувавшись на Буджаку, скоро мали піти» (с. 368).

№ 8

1695, квітня 7. – Львів.

«Із Задніпров'я від різних людей, особливо купців, такі достовірні і однотайні реляції, що жодного іноземця до Москви і за Дніпро не пускають, усіх затримали в Ніжині і звідти теж нікого не пускають. Наказано виступати на головну війну. На Дону виставили шість тисяч чайок і чути, що сам цар Петро піде на Азов» (с. 375).

№ 9

1695, квітня 21. – Львів.

«З України також нема відомостей (?) і знати купецькі люди, на повернення котрих сподівалися, залишаються там у затриманні, бо був наказ, щоб всіх затримали в Ніжині» (с. 375).

№ 10

1695, червня 29.

«З Білої Церкви прийшла досконала реляція про дії неприятеля, який відступив від Кам'яця. Солтан 17 числа прийшов під Фастів. Тоді одразу татари натовпом, одні зсвіши з коней, інші – кінно, зламавши тинки, вдерлися в передмістя. Проти них вийшов Палій за греблю до Корнина, прагнути дати їм відсіч від передмість, особливо від нової слободи, поставленої за греблею. Він узяв із собою 8 гарматок, кількасот піших і кінних людей. Але як татари насили з шаблями на козаків, полягло їй посполитства не тільки від шаблі, але й від вогню, бо його всюди запалили, тільки у самому центрі місто залишилося цілим; у брамі списами кололи козаків і забрали гарматки. Палій сам ледь втік до міста з неприятельських рук, бо йому вже татарин лук із сагайдаку вирвав. Спаливши навколо все дотла і переночувавши між Фастовом і Трилісами, пішли повз Білу Церкву до Богуслава, де перейшов Рось і взяв у Трипільлю “язика”, який поінформував, що 3 полки задніпровського війська, переправившись на цей бік Дніпра, йдуть на Богуслав до Черкас за ними (ординцями – Ю.М.). Цей же солтан, ідучи вдень і вночі, розгромив одну сотню козаків, які йшли з Чорногрудки до Фастова, а другу сотню самих козаків, так що ледве уникнув остаточного розгрому. Біля Котельні, Павлочі, Бердичева орда попала села й позабирала бидло, взагалі все Полісся вогнем і мечем спустошила. “Язык”, узятий під Котельною, нарахував 40 тисяч орди, яка була з солтаном. Про царя є відомість в Україні, що він узяв Азов, однак чекаю на певну відомість» (с. 375–377).

№ 11

1695, липня 7. – Львів.

«Що татари в Україні, пішовши від Кам'яця, чимало нароби там шкоди, почавши від Котельні, спустошили вогнем і мечем села, трохи спалили містечко Коростишів, а інші містечка: Павлоч, Володарку, Рокитне, Брусилів, Трипільля спалили й вирубали. Прийшовши під Фастів, резиденцію Палія, коли він сам із кількома сотнями своїх вийшов за місто, маючи трохи гармат, зразу його відперли, нарубали його немало людей, гарматки відібрали, під самим Палієм вбили трьох коней, у самого лук з сагайдаку вирвали і аж за браму старого міста гнали списами. Нове місто з тисячею будинків і всі будинки коло старого міста спалили і рубали людей. Табори, які йшли зі збіжжям у Польщу, вирубали і спалили, а взявши “язика”, що три задніпровські полки переправилися через Дніпро для з'єднання з Палієм, пішли проти цих полків. Про все це надходять щоденно підтвердження.

З Білої Церкви було два посланці, один за другим, і купці, які 24 червня, вийшовши з Києва, позавчора тут стали, повідомляють про це ж. Однак не можуть сказати, як орда зіткнулася з задніпровськими полками. Про Палія кажуть, що мав з кількома десятками кінних спуститися вниз Дніпром, щоб пробратися до цих задніпровських полків. У Києві оголошено, що московити взяли Азов і мали бої з татарами, унаслідок чого полягло чимало московитів. Задніпровський гетьман Мазепа з князем Шереметом пішов до Перекопу, але козаки не дуже охочі до війни [...]» (с. 377).

№ 12

1695, серпня 11.

«Від ханського гетьмана Стеця втік до й. м. п. краківського, передаючись, писар. Він учинив реляцію, що хан готувався до Угорщини, але як було дано знати, що Москва взяла Азов і Козлов, став на оборону своїх країв. Аджі-Гірей солтан став на Буджаку, Шеремет із Мазепою в середині липня почали будувати над Дніпром замочки; є шість князів з Шереметом. Полковник Палій став під Брацлавом, він мав з'єднатися з Самусем й іншими полками і вдарити на Дубосари [...]. Послів від Шеремета й Мазепа за отриманою від й. к. м. декларацією проводжав уже й. м. п. краківський, урочисто їх прийнявши» (с. 377).

№ 13

1695, серпня 16. – Маріампіль.

«Сьогодні людина й. м. добродія повернулася з Задніпров'я. Півтора (?) тижня як він від'їхав на Сакасагані, у дев'яти милях вище Січи, від козацьких і московських військ. Шеремет стоїть тіль-

ки в милі від Мазепи. Козаків нараховують шістьдесят тисяч. Про царя така там тоді була відомість, що він з військами ще не дійшов до Дону. Хан помчав за візиром до Угорщини. У Фатчі його приймав молдавський господар [...]» (с. 378).

№ 14

1695, серпня 30. – Табір під Петліківцями.

«Сьогодні два тижні як спеціальний чоловік й. м. добродія виїхав з військ, що були з Шереметом і Мазепою. Вже тоді він приніс звітти досконалу реляцію про справи. При ньому згадані війська здобували замочки на Дніпрі. Найперше атакували Казикермен, найпотужніший замок, що лежить від Польщі на цьому боці Дніпра. Його здобували кілька днів. Урешті проти цього замку кинули масу бомб і одну башту мінами висадивши, привели цим залогом в розпач і зразу почали капітулювати. Піддалися 10 серпня. На чотири тисячі рахували залогом, однак після замирення не було їх і понад півтори тисячі, котрих московіти й козаки забрали в ясир. Два замочки на острові Тавань проти цього першого замку поставлені, були обложені, а третій Аслан – городок, який закривав той бік Дніпра, теж капітулювали (?). Півтори тисячі яничарів відправив Крим до них для посилення гарнізону, але їх не допустили козаки. Пробралось тоді чотири тисячі орди, що як з Аслан-городка, одного замочка на Тавані вивела гарнізон, а другий таванський замок піддався. Усі ці городки захопивши, московіти й козаки Казикермен доценту розкидали й зруйнували. Це вчинили і з Аслан-городком. На Тавані ж один тільки замочок осадили, давши свою потужну залогом, а другий теж зрівняли з землею. Після цих акцій із тих військ, що вже поверталися, які переправлялися на той бік Дніпра біля Переволочної, і відїхала цей чоловік й. м. добродія. Московський цар дев'ять днів атакуючи Азов, узяв його вже дев'ятого дня. Татари ні разу не нападали на козацьке й московитське військо [...]» (с. 378–379).

№ 15

1695, вересня 6. – Табір під Петліківцями.

«Про московитів і козаків нема новин [...]. Козаки під проводом Самуся, Палія й інших полковників, додавши кінноти з Сороки, ходили під Дубосари на ханського гетьмана Стеця, звідки він утік. Вони взяли штурмом місто і палаючий замок, бо дійшло до [запалення] пороху, до ґрунту зруйнувавши, вирубили людей до малої дитини, набрали масу здобичі: цінностей на півтори тисячі возів, понад десять тисяч бидла. Але, напившись, ішли в безладі. Між тим Стець, примчавши до бея в Тягину і зібравши своїх, дуже нашкодив козакам і багато здобичі відібрав. Однак козаки втримали кількасот возів і дві тисячі бидла, потім, розлютовившись, молдаван сто, які були в них у неволі, до купи зігнавши, порубали і, повертаючись, усі села внівеч обернули. Однак велику справу вчинили, хоч і зі своїми втратами. Полковник Ярема (*Ярема Гладкий, полковник на службі Речі Посполитої – Ю.М.*), чи загинув при цьому чи потрапив у полон. [...] Пошесть у Кам'янці не припиняється» (с. 379).

№ 16

1695 вересня 19. – Табір під Хмельовою.

«Тут із Молдови приходять реляції [...].

Сераскер (*ним був новий візир Мухамед Еймас, який раніше був каймаканом – прим. Волінсько-го*) із чотирма тисячами в Білгороді і Шахпас – Гірей солтан там же стоїть на сторожі з ордою. Він ходив на Шеремета і Мазепу, але взявши відомість, що московіти й козаки вже переправилися через Дніпро, повернувся з півдороги. [...] Азова Москва ще не взяла, так підтверджено з Ясс. Із Білої Церкви пишуть, що тільки те треба вважати певним, що до Мазепи й Шеремета присланий указ від царя Петра, щоб ішли під Азов, але їх цей указ дійшов, коли вже розходились на розквартирування. У Кам'янці пошесть припиняється і людей щодня помирає по кілька, а раніше кожної ночі помираєло кількадесят [...]» (с. 380).

№ 17

1695, вересня 22.

«[...] Про Москву нічого не пишуть [...].

Прийшла пошта з табору 20 числа [...]. У Москві чути, що не взяли Азова і що цар Петро послав до Шеремета і Мазепи, щоб із військом ішли під Азов» (с. 380–381).

№ 18

1695, вересня 26. – Табір під Хмельовою.

«Цими днями татарин-перекладач привів невольників й. мості добродія з Буджаку; цей про Москву таку приніс реляцію, що як цар приступав із військами до Азова, турки зразу ці дві вежі, які ланцюгами закривають ріку Дон, зовсім їх не боронячи, покинули. Отож сам Азов атакували московіти з боку Дону, апрошами (окопами) йдучи до нього. Тоді нурадин-солтан із кримськими, черкеськими, ногайськими ордами та іншими прийшов на допомогу. Тоді як ударив на стада, у московському війську вчинилася тривога, а між тим з Азова зробили вилазку і мали вирубати піхоту в апрошах: двох князів взяли в полон і захопили сорок гармат. Другою вилазкою п'ять гармат в апрошах відібрали в московитів. Post haec adversa, коли не вистачало корму коням і докучали татари, які захопили всі переправи на цій річці. З того боку Дону б'ють з гармат до фортеці й кидають вогні. Цей же татарин твердить, що цар повернувся назад relictae sonatibus. Кожної хвилини чекаємо на певнішу відомість про це із Задніпров'я [...]» (с. 381–382).

№ 19

1695, жовтня 3. – Табір під Кошгловцями.

«[...] Москва Азова ще не взяла. Цар під тою фортецею, яка при вежах, що закривали прохід, поставив нову [фортецю] і стоїть з військами. А князь один Азова здобував, від якого відступив, бо йому не вистачало корму, але потім цар віддав йому наказ, щоб під страхом смерті продовжив атаку. І князь знову підступив водою [до Азова], щоб здобувати його» (с. 382).

№ 20

1695, жовтня 21. – Львів.

«[...] Про Москву також не мав жодної реляції протягом кількох тижнів й. м. п. краківський і досі нема певності: Чи взяли Азов чи ні [...]» (с. 385).

№ 21

1695, жовтня 3. – Львів.

«[...] З України й. м. п. краківський мав достовірну реляцію, що Москва, втративши сорок тисяч війська на штурмах, ще не взяла Азова, а цар так розлютився через це, що й зимувати не хоче і відступати, доки його не візьме [...]».

№ 22

1695, жовтня 26.

«[...]» «Приведені “язики” про Москву кажуть, що вона не взяла Азов і вже повернулася назад [...]» (с. 385–386).

№ 23

1695, листопада 2. – Львів.

«[...] Про Москву досі нема достовірних вістей, а з приведених “язиків” тільки та реляція, що повернулися додому [...]» (с. 386).

№ 24

1695, грудня 21. – Львів.

«[...] У Сороці тамтешній п. комендант затримав господарську людину, яку послали до Самуся, Палія й за Дніпро задля збунтування або на затяг козаків; нема щоправда в листах, які захопили при ньому, але йому господар дав усну реляцію [щодо цього] [...]» (с. 388–389).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Дата подання: 10 серпня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 серпня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю. Матеріали польського мемуариста про Семена Палія та Івана Мазепу. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 58–62. DOI: 10.5281/zenodo.5730391.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. (2021). *Materials of a Polish memoirist about Semyon Paliy and Ivan Mazepa* [Materials of a Polish memoirist about Semyon Paliy and Ivan Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 58–62. DOI: 10.5281/zenodo.5730391.

